

ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՎԻՏԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

(Nouvelle Géographie universelle par Elisée Reclus. (T. VI l'Asie Russe. P. 260 — 271)

— 0 —

« Արմէնիէնները » կամ լաւագոյն Հայ, Հայք կամ Հայկեանները, ինչպէս իրանք իրանց անուանում են, Արաքսի հովտում բնակւող գլխաւոր ազգն են, Իրանց թւով ամբողջ Ասիայի մէջ չորրորդ, իսկ ազգեցութեամբ, ուսմանից յետոյ առաջին տեղն են բռնում։ Արմենայ կոչումը արամական ծագում ունի և հաւանականաբար նշանակումէ « բարձր երկիր » և շատ անորոշ մի անուն է, որ տրւումէ այն բոլոր սարահարթերի խմբին, որոնց կենդրոնում տիրապէս բարձրանում է Արարատի երկձիղ գագաթը։ Բուն Արմենիան կամ Հայաստանը, որ նշանակում է հայերի բնակութեան երկիր, ենթարկուելով քաղաքական դժբաղդ փոփոխութեանց և գաղթականութեանց, դարուց դար փոփոխեց նաեւ իւր սահմանները։ Արդի ժամանակում Հայաստան կարելի է համարել Արաքսի գրեթէ ամբողջ հովիտը, Վուրի աւազանի մի նշանաւոր մասը, գետի աջ և ձախ ափերով, Եփրատի ամբողջ վերին աւազանը մինչեւ նորա երկու ճիւղերի խառնորդը, Վանայ լճի ափերը և Աւրմիա լճի աւազանում՝ պարսկաստանի մի քանի կտորները։ Հայաստանի ծանրութեան կեդրոնը հետզհետէ տեղափոխուել է դէպի հիւսիս, երբեմն այդ կեդրոնը գտնւում էր Վանայ լճի մօտերքում և վերին Մուրատի կամ Արևելեան Եփրատի հովտում, ուր մինչև այժմս էլ մի գիւղ կրում է այդ Հայ ազգի անունը։ Բայց մուսուլման թուրքերին ենթարկուած երկիրը չէր կարող Հայերի սուրբ երկիր համարուել, ուստի և աշխարհի ամեն մասերից, ուր ցրուած են հայերը, նոցա հայեացքը դառնում է դէպի Արարատ սարը և Արաքսի գաշտերը, ինչպէս դէպի իրանց բուն հայրենիքը։ Մեր օրերումս էլ հէնց այդ տեղումն է նոցա ցեղի ժողովման կեդրոնատեղին, և ոչ մի տեղ այդպէս անխառն օտար ազգերից և խտութեամբ չեն ապրում հայերը ինչպէս այդ երկրում, ուր և լեզուն, ինչպէս ասում են, ամենամաքուրն է և եկեղեցում գործածուած հայերէնի մերձաւորը։ Վերջինը 14-րդ դարի վերջից անհետացելէ բոլորովին գործածութիւնից։

1828—1830 թուականին, երբոր ուսմանը տիրեցին երկրին, Պարսկաստանից և թուրքիայից մօտ 130000 հայ գաղթեցին ուս զօրքի պաշտպանութեամբ և հաստատուեցան Արաքսի և Վուրի հովիտներում, բռնելով քուրդերի և թաթարների տեղը, որոնք հակադարձաբար գաղթեցին մահադանների ձեռքում մնացած գաւառները։ Վերջին 1877-78 պատերազմի ժամանակ երկուստեք հակադարձ գաղթման յար և նման երևոյթը կրկնուեցաւ։ Արտահանի գաւառը, Վուրի վերին հովտում և Վարսինը, Արաքսի աւազանում, մեծաւ մասամբ զրկուեցան իրանց մահադանական բնա-

կիչներից և ի տրիտուր ստացան բազմաթիւ հայեր, որոնք գալիս էին Եփրատի վերին աւազանից և Ճորոխի ափերից, մանաւանդ այն մասերից, որ Սան Ստեփանոյի դաշնագիրը տուել էր Ռուսներին և Բեռլինի վեհաժողովը նորից յետ առել։ Այս ազգերի էջն հանդիպումը չէր առանց կոտորածի, սովի և տարափոխիկ հիւանդութեանց, Սարսափելի բազմութեամբ մարդկային կեանք զոհ գնաց, և այժմս էլ դեռ չնայելով խաղաղութեան հաստատուելուն, ցեղական և կրօնական ատելութիւնը պատճառ է դառնում արիւնահեղ տեսարանների։ Այսու ամենայնիւ, ընդհանրապէս առած, ժողովուրդը աւելի լաւ տեղաւորուեցաւ, համեմատ իրենց բնական ձգտման։

Մինչև այժմս չկայ քիչ թէ շատ ճիշտ վիճակագրութիւն Փոքր-Ասիայում և ընդհանրապէս մահմետական հողի վերայ ապրող հայերի թուի վերաբերութեամբ, բայց հաւանական է որ այս կողմում ապրողները ուս հողի վերայ ապրողներից սակաւաթիւ են 1)։

Ամբողջ ազգը, սովորաբար 3 և մի քանի հեղինակներից 2) մինչև 4 միլիոն համարուած, հաւանական է որ 2 միլիոնից աւել չէ։

Մի բացառիկ տարօրինակութեամբ, որ հայերի ցրուածութիւնն է ցոյց տալիս, հայերով ամենաբազմամարդ քաղաքը ոչ միայն Հայաստանից այլ և Ասիայից դուրսն է գտնւում, այն է Վոստանդնուպոլիսը, ուր Հայոց «ազգը» 200000 պակաս չպէտք է լինի։ Թիֆլիս, երկրորդ հայկական քաղաքը իւր բնակիչների բազմութեամբ, Վրաստանի մասն է և ոչ—հայկական հողի վերայ է շինուած։ Նոյնպէս և Անդրկովկասի բազմաթիւ քաղաքները, որոնց բնակիչների մեծագոյն մասը Հայեր են, Առանց ազգային միութեան և առանց ազգային անկախութեան, դարերից հետէ հայերը տարածուած են բոլոր արևելեան աշխարհում, սկսած Հերոդոտոսի ժամանակից, որ նոցա տեսել էր Բաբելոնում։

Երբ որ նոցա երկիրը աւար դարձաւ աշխարհակալներին, լաւ համարեցին հայերը «օտար լինել օտար երկրում», քան ստրուկ սեպհական հայրենիքում։ Եւ գաղթեցին բազմութեամբ, 11 դ դարից սկսած մտան նոքա Ռուսաստան, Լեհաստան, Բուլքովին, Գալիցիայ, Ներկայումս նոցա կհանդիպիս բոլոր շահաստան քաղաքներում Լոնդոնից մինչև Սինգապուր և Շանխայ, ուր և նոցանից շատերը նշանաւոր վաճառականներ են։ Շատ անգամ

(1) Հայերի հաւանական թիւը.

Վովկաս և Եւրոպական Ռուսաստան	.	.	.	840.000
Թուրքական Հայաստան, ըստ Ռաֆէնստայնի	.	.	.	760.000
Պարսկական	.	.	Գիւլորիէի	150.000
Եւրոպական Թուրքիայ	.	.	.	250.000
Ուրիշ երկիրներ	.	.	.	60.000

Գումար 2.060.000

(2) Issaverdens, Armenia and the Armenians.

Հայերին համեմատել են հրէաների հետ, որ նոցա նման ցրուած են աշխարհի երեսին, և այս համեմատութիւնը շատ կէտերում ուղիղ է. Հայկեանները Եսրայէլեաններից յետ չեն մնում ոչ կրօնական տոկունութեամբ, ոչ խմբական համերաշխ ոգւով, ոչ շահագէտ բնազդմամբ և ոչ վաճառական ճարպիկութեամբ. բայց հրէաների չափ բաղդախնդիր չեն. Մինչդեռ աշխարհի ծայրումն էլ կը հանդիպես մենմենակ հրէային, որ առանց թուլանալու կեանքի պատերազմն է մղում. Հայն ընդհակառակը գաղթում է խմբովին և ամբապինդ հասարակութեամբ. Բաց յայսմանէ Հայերի մեծամասնութիւնը մնացել են իրանց ծննդավայրում. և Հրէաների նման չեն զգում հողագործութիւնից. Արդրկովկասի շատ գաւառներում գիւղացիք ամբողջովին հայեր են. Միւս կողմից, ինչպէս Ղարաբաղի մի քանի գիւղերում, բնակիչները գաղթում են ժամանակաւորապէս միայն, բանկլով իւրեք քարտաշ կամ ատաղձագործ 1). Մինչդեռ աշխարհի և ոչ մի անկիւնում կգտնէք հրէայ, որ իւր ապրուստը այս ձևով ճարէր.

Սակայն հաւանական է որ սեմական տարրը մեծ բաժին ունի հայ ժողովրդի կազմակերպութեան մէջ, որովհետեւ հրէական բաղմամբիւ գաղթականութիւններ, մինչ իսկ, խմբովին տեղափոխութիւններ կատարուել են Պաղեստինից դէպի Հայաստան 2). Ընդհանրապէս առած «Հայկայ սերունդը» Արիաներ են. շատ մերձաւոր Պարսիկներին, բայց յընթացս չորս հազար տարուայ պատերազմ, աշխարհակալութիւն, արքոր անդադար յեղափոխել և Արիաներին խառնել են դրացի ազգերի հետ. Հրէաները, մասնաւորապէս, ստիպուեցան խմբովին տեղափոխուիլ Հայկական լեռները, ինչպէս Ասորի աշխարհակալների գերիներ, Օրինակ Բագրատունի ցեղը, Հայաստանում և Արաստանում թագաւորող ամենահամբաււոր հարստութիւնը, իւր ծագումն յառաջ է բերում հրէաներից և ծննդաբանութիւնն հասցնում է մինչև Դաւիթ, Մարգարէ—թագաւորը, Հայաստանի զանազան եկեղեցիներից յայտնի է նաև Մամիկոնեան ցեղը, իբրև ազգի վերայ ահագին ազդեցութիւն ունեցող, որ ձենաց, այն է Զինաստանի մի իշխան րեքեց Սոմխէթ և Հայաստան Փրկչի թուականութեան 3-դ դարում, Ժամանակագրաց պատմութիւնները պարզ կերպով ապացուցանում են որ այս օտարականների մեծագոյն մասը, Նորմանդների և Վառէգների նման, պատերազմողներ 3) էին և վարձւում էին կռուելու անխտիր թշնամու կամ բարեկամի համար և նոյնպէս իրանցի (Արիա) էին և հաւանականաբար պատկանող այն ճիւղին, որից են Օքսուս գետի աւազանի Տաճիկները 4).

Բոլոր քերականները հայոց լեզուն դասում են արիական ընտանիքում. Այդ լեզուի մեծագոյն նմանութիւնը զենդի հետ է, քերականական կազ-

(1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Peterman. 1880—Notes manuscrites.

(2) Carl Ritter, Asien. vol. X.

(3) Saint—Martin, Mémoire sur l'Arménie.

(4) Schweiger—Lerchenfeld, Armenien;—Fr. von Hellwald: Central—Asien.

մութեամբ ամբողջովին իրանական է, իսկ բառերով շատ նման է յոյն և սլաւոն լեզուներին։ Թէև շատ կոշտ և բաղաձայներով լեցուն, հայ լեզուն բառերի և քերականական ձևերի հարստութեամբ հաւասար է յունականին, ունենալով կազմութեան նոյն ձկունութիւնը և բարդ բառեր ստեղծելու անսահման կարողութիւն։ Ճշմարիտ է թէև որ նոր հայերէնը, բաժանուած բաղմամբիւ բարբառների, շատ բառեր — բացատրութիւններ առել է թուրք և վրացի լեզուներից, մանաւանդ Արաքսի ստորին հովտում, ուր հայերը շրջապատուած են թաթարներով, խօսում են մի այլանդակ գաւառաբարբառ, ուր երբեմն թուրքերէնը աւելի շատ է քան հայերէնը, իսկ Շիրուանում, կովկասեան շղթայից հարաւ, շատ հայ գիւղեր մոռացել են հայերէնը։ Այս տեսակ փոփոխութիւնները անխուսափելի էին ցեղի ցրուածութեան պատճառաւ։ Բաղմամբիւ հայեր շատունց հեռացած լինելով մայր հայրենիքից, ինչպէս Բուքովին և Տրանսիլուանիայի հայերը, մոռացել են իրենց նախնեաց լեզուն։ Եղմիածնի նուիրական վանքում, ուր խօսւում է դասական հայերէնի ամենամերձ բարբառով, հայ լեզուն է մինչև այժմս էլ զուտ իրանական բարբառ, միւս կողմից՝ հայ գրականութիւնը երկու հազար տարուց աւելի է որ օրից օր հարստանում է անընդհատ և ցոյց է տալիս լեզուի պատմութիւնը և նորա ծագումը։ Վանի երկրում ժայռերը ծածկուած են հայկական արձանագրութեամբ բեկոռած գրերով։ Հայկական ուրիշ յիշատակարաններ գրուած են յոյն և պարսիկ գրերով և սկսած փրկչական Կդ գարից, որ գրականութեան ամենածաղկեալ միջոցն է և երբ 300 դարոց բացուած էր պատանիների համար, հայերէնը սեփական այբուբենն ունեցաւ, որ մինչև օրս էլ գործածութեան մէջ է։ 14-դ դարում Լանքթամուրի արշաւանքը յանկարծակի վերջ գրաւ Հայաստանի դասական գրականութեան։ Ներկայումս հայերը, մեծապէս նախանձախնդիր իրենց ընտանեաց, ջանք են գործ գնում իրենց որդւոցը ուսման առաւելութիւնները մատակարարելու և չկայ հասարակութիւն որ դպրոց չունենայ կամ չպահէ... Գիտական և գրական շարժումը շատ զօրեղացել է և հայերը, համեմատած իրենց թուին, ամբողջ առւս կայսերութեան մէջ առաջին ազգն են գիրք տպելում։ Առաջ հայ գրականութիւնը բաղկացած էր աստուածաբանական, պատմական, բնագանցական և քերականական գրքերից, իսկ այժմս նա սկսել է ձեռք զարնել բոլոր ճիւղերին և հարստանում է օտար նշանաւոր գրքերի թարգմանութեամբ։ Պատմում են ճանապարհորդները որ Անատոլիայի խորքերում անգամ հանդիպում են ֆրանսագէտ հայերի որ ծանօթ են մեր գրականութեան։ 1854 թուին գեռ, Եւրոպայում և Ասիայում, գոյութիւն ունէր առ նուազն 22 հայ տպարան։ Հայ լրագիրներ են հրատարակւում Թիֆլիզում, Կոստանդնուպոլսում և ուրիշ քաղաքներում 1), այլ և այլ միաբանութիւններ՝ Մոսկուայում, Վիեննա-

(1) Հոս լրագիրներ 1880-ին. Կոստանդ. 9. Թիֆլիս 5. Եղմիածին 1. Մոսկ. 1. Վ. ննեա. 1.

յում, Պարիզում, Աննետկում զրադուած են հին լեզուի երկերի հրատարակութեամբ, Հայերի օտար երկրներում ունեցած հաստատութիւններից նշանաւորագոյնն է Մխիթար, որ է «սփոփիչ» արեղայի, 1717 Ս. Ղազարի կղզում հիմնարկած վանքը, Աննետկի և Լիգոյի միջև գոնգոլների անցած ջրանցքի մօտ, Այս կարմիր կղմնդրով շինուած և պարտէզներով շրջապատուած վանքում հրատարակուած են թանկագին յիշատակարաններ և գտնուած է մի մատենադարան արեւելեան հազուագիւտ ձեռագիրների:

Աննետկի Մխիթարեանները, ինչպէս և Անդրկովկասից և Թուրքիայից դուրս ապրող հայերի մեծ մասը, — հայեր (պապական են), կաթողիկէ եկեղեցու դաւանութեան, միանգամայն պահած իրենց աւանդական ծէսերը, Բայց հայ ազգի ամենամեծ մասը, Եփրատի և Արաքսի հովիտներում, հաւատարիմ է մնացել նախնական քրիստոնէական կրօնին. իսկ այն հովիտներում ուր երկու դաւանութեան պատկանողները միասին են ապրում, թշնամաբար են վարում և կարելի եղածին չափ խոյս են տալիս մինչև անգամ վաճառականական յարաբերութեանց մէջ մտնել. Բուն հայկական և կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ եղած տարբերութիւնը՝ Յիսուս — Քրիստոսի բնութեան, դժոխքի և քաւարանի, ժողովների հեղինակութեան, եկեղեցական դասակարգութեան և զանազան ծիսակատարութեանց վրայօք է, բայց թէ այս և թէ այն դաւանութեանց մէջ էլ կան շատ, հին կրօններից մնացած սովորութիւնք, Հայաստանի ժողովուրդը առաջինն է բոլոր ազգերից, որ խմբովին քրիստոնէութիւնն ընդունեց Գ. դարի սկզբում Գրիգոր «Նուսաւորչի» ձեռամբ, բայց աստուածները փոխելով, նա չկորցրեց իւր աւանդութիւնները և հետ զհետէ միայն փոխեց իւր դաւանութիւնը — դարձը կատարուեցաւ աստիճանաբար, Դեռ այժմս էլ, ինչպէս և Ջրագաշտի (Ջորոաստր) ժամանակ տօնում են աստուածային կրակը, Ամանորի տօնին նորապսակների մի զոյգ պղնձե ամանի մէջ այրում են բարերար երկրի տուած լաւագոյն պտուղները՝ միրգ, քիստով հասկեր, դափնու ճիւղեր, խաղողի ողկոյղներ, Աեանքի բոլոր նշանաւոր դիպուածներում նայում են արեգակին, կարծես նորանից զօրութիւն խնդրելով, Նշանածները դէմքերը դարձնում են դէպի նա, նորան վկայ բռնելով իրանց սիրուն, հիւանդները նորանից առողջութիւն են խնդրում, մեռնողները իրանց վերջին շունչը նորան աւանդում և մեռեալներին թաղում են դեռ նորա ճառագայթները չանհետացած 1), Մեծ տօներին հայերը ցուլ և խոյ 2) են բերում եկեղեցի կամ նուիրական ծառերին, պսակում ծաղիկներով և վառած մօմերով զարդարում, յետոյ և մորթում են այդ կենդանիներին,

(1) Cirbied, Mémoire de la Société des antiquaires de France, tome II 1820, — Bodenstedt, Die Völker des Kaukasus; — Moritz Wagner, Reise nach dem Ararat.

(2) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Peterman, 1880; — Notes manuscrites.

երգելով և աղօթելով, Այս ակներև Միթրայ աստուծոյ զոհն է, որ հին կրօնքը ժառանգութիւն է թողել նորին:

Հայոց հոգեւոր գլուխը «Ասթուղիկոսն» է, որի իշխանութիւնը կապուած է մի թանկագին մասունքի հետ, այն է նահատակ Գրիգորի աջը: Ասթուղիկոսն ընտրուածէ Եջմիածնի պաշտօնեաներից, եթէ որ իւր նախորդը կանխապէս մէկին չէ նշանակել: Ասթուղիկոսին հնազանդում են բոլոր Գրիգորեան (լուսաւորչական) դաւանութեան հայերը: Ասթուղիկոսն է կարգում առաջնորդ եպիսկոպոս, որ գրեթէ միշտ կուսակրօններից է լինում, իշխումէ Պոլսի և Երուսաղէմի պատրիարքներին: Հէնց այս է պատճառը որ ռուս կառավարութիւնը շատ մեծ նշանակութիւն է տալիս Արարատ սրբազան սարի և Եջմիածնի նուիրական վանքի տիրապետութեանը: Աշխարհիս այս կտորին տիրելով, որ այնչափ հռչակաւոր է բոլոր արեւելքում, ռուս վարչութիւնը ապահով է Ձ միլիոն ժողովրդեան հոգեւոր Տիրոջ հաւատարմութեանը. . . . Յայտնի է արդէն թէ որքան մեծ բաժին են ունեցել հայերը Առստանդնուպոլսում, իրենց Օսմանլի տէրերի անուան տակ, կառավարութեան գործերում: Պետերբուրգում նոյնպէս սկսել են իրենց դերը խաղալ, ինչպէս երբեմն խորամանկ Իտալացիները Քրանսայում: Անդրկովկասումն էլ, կամաց կամաց տիրանում են հողին, իրրե կալուածատէր, մշտապէս՝ դրացի թուրքերինը խլում են:

Ֆիզիքական տեսակէտից նկատուած, Անդրկովկասի հայերը շատ սակաւ են տարրերում վրացիներից: Հայի գծագրութիւնն աւելի խոշոր է, դէմքը աւելի կլոր, վիզը կարճ և աւելի հաստ, շատերը պարարտանում են (հաստափոր), թերևս նստակեաց կեանքի պատճառաւ: Խիտ և սև մազերը ծածկում են գլուխը, կանանցը գրեթէ միշտ զարդարուած է լինում ծաղիկներով: Հայերը մեծ մասամբ ունին սև, խոշոր և տարփալի (langoureux) աչքեր, երևում են միշտ քաղցրաբարոյ, գրեթէ մելամաղձոտ: Ի բնէ թէև շատ հանգարտ, բայց քաջութեամբ յետ են մղում իրենց վրայ յարձակւողներին, ինչպէս նոքա այդ ապացուցեցին 18րդ դարի սկզբում Եօթնամեայ պատերազմի ժամանակ, անկախութեան համար, որ մղեցին նոքա ընդդէմ պարսիկների՝ Ղարաբաղի լեռներում և այնուհետև բազմաթիւ տեղական ապստամբութեանց ժամանակ ընդդէմ թուրքերի: Սովորական կեանքում ոչ մի հայ զինուած չէ, մինչդեռ վրացու զգեստը, մանաւանդ Ռիոնի աւազանում, ոտից գլուխ ատրճանակների և դաշոյնների մի ամբողջ զինարան է: Այստեղ հէնց ակներև յայտնւում է երկու ազգերի հակադարձ բնաւորութիւնը: Եւ զարմանալին այն է, որ անդէնը, լծին հնազանդը, խաղաղասէրը, այն է հայը, աւելի լաւ է կարողացել պահպանել իւր ազատութիւնը: Նա չունի ազնուականներ, աղատաբար ընտրումէ իւր գլխաւորներին և ամեն ժամանակ կարողացել է զերծ մնալ անտանելի ճորտութիւնից, (հողային ստրկութիւն) որ ընդհակառակն եղել է և այսօր էլ, ուրիշ անուան տակ, է վրացիների մեծագոյն մասի մասն և բաժինը: Արաքսի հայերը, ընդհանրապէս շատ տգէտ թէև, բայց ունին բնական

մեծ ընդունակութիւն և երբ ուսանելու յարմար դէպքի են հանդիպում, սովորում են զարմանալի արագութեամբ: Նոքա Սլաւներին անգամ գերազանցում են իրենց օտար լեզուներ սովորելու հրաշալի դիւրութեամբ: « Հայը խելքը գլխումն ունի, իսկ վրացին աչքերում »: Գրականութեան նայելով, հայերը՝ ուրիշ ազգերի մէջ հաղուագիւտ պակասութիւնն ունին, այն է՝ չափազանց ծանրաբարոյ են և ընդունում են ամեն բան չափազանց լրջօրէն: Ոտանաւորի ներդաշնակութիւնը նոցա վերայ քիչ է ազդում ¹⁾, թէև ունեցել են լաւ բանաստեղծներ և այժմն էլ, մեր օրերում, արժանաւոր գրողներ երգել են բնութիւնը և հայրենիքը: Սիրում են մասնաւորապէս ճառել աստուածաբանութեան, բնազանցութեան և քերականութեան վրայ, և գիտնական երկասիրութիւններով նշանաւոր են եղել գրական պատմութեան մէջ: Յոյն հայրերի մի քանի գրուածքները, որ կարծում էին անդառնալի կորած, ինչպէս Եւսեբիոսի, Փիլոնի, Ոսկերերանի գրուածքներից կտորներ, գտնուեցան հայկական հին թարգմանութեանց մէջ, Վենետիկի և Վիէննայի Մխիթարեանց ձեռքով ²⁾:

Գրեթէ բոլոր երկրներում, ուր ապրումն հայերը, իրենց մեծ հոգածութեամբ հեռու են պահում ուրիշ ցեղի և լեզուի մարդկանցից: Այս էլ կայ, որ վաճառականութեան շնորհիւ առանձին դասակարգ են կազմում: Վրացի և թուրք գիւղերում ու քաղաքներում նոքա նոյնչափ հարկաւոր են, որչափ և ատուած ու արհամարհուած, ինչպէս հրէաները արևելեան Ներսիսայում: Այսուամենայնիւ, առանց մեծ չափազանցութեան կարելի է հայ գիւղացուն վերագրել Տուրնեֆորի (Tournefort) ասածը. « Հայերը աշխարհի ամենալաւ և ամենազնիւ ժողովուրդն են », կամ Բայրոնի ասածը թէ՝ « Հայերի առաքինութիւնը իրենցն է, իսկ մոլութիւնը ուրիշներից առած »: Այլազգների ընկերակցութիւնից դուրսն ապրող հային շատ պէտքն է թէ ինչ կարծիքի են իւր մասին: Հին սովորութեանց հաւատարիմ հայը, լինի երկրագործ թէ վաճառական, բոլորովին առանձնացած է իւր ընտանիքի մէջ: Նահապետական սովորութիւնները դեռ գործ են դրուում: Պապը հրամայումէ, որդիք, փեսաներ, թոռները լսում են: Կին արմատը դատապարտուած է լռելու, գոնէ մինչև իւր առաջին ծննդաբութիւնը, պարանոցը և դէմքի ստորին մասը կապումէ հաստ ծածկոցով, որով փակւումէ բերանը, ինչպէս համր ստիպուած է նշաններով խօսել: Երբ որ մայր դարձաւ իրաւունք է ստանում տան մէջ եղած կանանց հետ ցած ձայնով խօսելու, իսկ աղատութեամբ խօսելու համար պիտի սպասէ հասուն հասակին կամ ծերանալուն: Տան բոլոր հոգսերը նորա վերայ են ընկած մինչև մի նոր ներ, (տեղեկակին) հարս գալը ³⁾: Հազիւ է

(1) Bodenstedt, Die Völker des Kaukasus.

(2) Dulaurier, Revue des Deux Mondes, 15 avril 1854.

(3) James Greag. Armenians, Koord and Turks.

պատահում որ օտարականը հրաւիրուի հայի տուն. Կարելի է հազար գիւղ անցնել առանց կասկածելու անգամ թէ այդ տեղ մարդիկ են բնակւում. Տներն ու պարտէզները շրջապատուած են բարձր պատով և աչքից պահուած. Շատ տխուր և տգեղ են, մանաւանդ կանաչից զուրկ դաշտերում, այդ կաւից շինած բարձր պատերի երկար պողոտաները, որոնց գիւղ անունըն են տալիս.

Արաքսի ստորին ափերում բնակուող թաթարները, ոչ լեզուով, ոչ կրօնքով և ոչ էլ սովորութեամբ տարբերւում են Կուրի հովտում բնակուող Թուրք ցեղերից. Բոշաներ էլ կան հայկական երկրում, իսկ ինչ վերաբերումէ քուրդ հովիւներին, որոնք թափառում են Արարատի պառեկներում, Արագածի կողերի և Գեօքչայի (Սեան) ափերի վրայ, դոքա գրեթէ բոլորն էլ ժամանակաւոր գաղթականներ են եկած Քուրդիստանից, Պարսկաստանից և Թուրքիայից. Այս հովիւների մէջ կան և հարիւրաւոր Եզիդներ, որոնք ինչպէս սատանայի երկրպագուներ, սարսափով են նկատուած դրացիներից. Հայկական Անդրկովկասում, միայն Չանգազուռի գաւառի մէջ, Գեօք - չայից հարաւ - արեւելք, գտնւում են հաստատարնակ քրդեր. Բայց այս գաւառի 12—13 հազար քուրդն էլ հաղնւում են թաթարի նման, հետզհետէ խօսում են նոցա լեզուն և նոցա հետ ձուլուելու վրայ են 1).

(Թուրք. ֆրանս.).

Միաբան.

Նկատուելիք. — Թարգմանելով Էլիզէ Բէկլիւի ընդհանուր աշխարհագրութեան VI հատորից այս փոքրիկ հատուածը իբրեւ նմուշ, աւելորդ չեմ համարում մի քանի նկատողութիւն. յուսալով միանգամայն, որ այդ ականաւոր աշխարհագրի երկասիրութեան, գոնէ միայն Կովկասի վերաբերեալ մասը, տեսնել շուտով հայերէնի վերածուած.

Ա. Օտար ճանապարհորդները, սկսեալ Քսենոֆոնից մինչև մեր օրերը, բազմաթիւ տեղեկութեանց հետ տուել են մեզ նաեւ շատ թիւր և սխալ փաստեր. ուստի և ամեն բան, ինչ որ դրուած է օտարից, պէտք չէ ընդունել հալած իւղի տեղ. Օրինակ՝ Էլիզէն հայոց թիւը 2 միլիոնից աւելի չէ կարծում և համարում է թէ Թուրքիայում աւելի սակաւաթիւ են հայերը քան թէ Ռուսաստանում, որ ամբողջապէս հակասում է մեր ունեցած — էլէ ճիշտ տեղեկութեանց.

Բ. Հայոց լեզուն համարում է կոշտ և բռնի լեզուն 2). Եւ յիրաւի, եթէ լատինական այբուբենով գրենք մեր բառերը, ստանում ենք բաղաձայնների կուտակութիւն, մեր մի ձայնն ստանալու համար (օր. ճ, ձ, չ, և ըն.) հարկաւոր է լինում նոցա 2—3 բաղաձայնը. Մեր նուրբ և փափուկ լեզու, դառնում է կոշտ ու (Օր. սէր, մեր, հայր, մայր և ըն.

(1) N. von Seidlitz, Mittheilungen von Peterman, 1880; — Notes Manuscrites.

(2) Ըստ Գիւլորեկի.

բառերում)։ Եւ որ գլխաւորն է՝ մեր ը ձայնաւորը մոռացումէ միշտ, Առնենք օրինակ Մկրտիչ բառը, և գրենք լատին բառերով—Mkrtitch առանց նշանակելու ը տառը, ինչպէս դժբաղդարար անում են շատերը, և կունենանք մի բառում եօ՛ւ բաղաձայն և մի ձայնաւոր միայն։ Մինչդեռ ինչպէ՞ս Մկրտիչ բառում կայ 3 ձայնաւոր, մի փափուկ ը և միայն չորս բաղաձայն։ Հայ մանկավարժներին լաւ ծանօթ է, որ մեր մանուկները օտառ լեզու սովորելիս շատ դժուարանում են մինչև անգամ երկու բաղաձայն միասին կապել առանց ը-ի։ Ռուսաց столъ, сказаль բառերը արտասանում են ըստու, ըսկազալ — փոխանակ հնչելու ստու, սկազալ։

Գ. Գալով հողային ստրկութեան կամ ճորտութեան, որ մեղանում չէ եղել և որի պատճառաւ թէ Ռէկլին և թէ ուրիշ Եւրոպացիներ մեզ գովեստներ են շուայում, պէտք է ասել, որ յիրաւի, մինչդեռ բոլոր Եւրոպայում և ամբողջ Քրիստոնեայ աշխարհում, գրեթէ մինչև մեր օրերը, գոյութիւն ունէր այդ հակամարդկային և հակաքրիստոնէական դրութիւնը, Հայաստանում երբէք մուտ չգործեց նա։ Եւ արդար լինելու համար, պէտք է աւելացնել, որ ոչ ի շնորհս մեր քաջութեան, այլ շնորհիւ մահմետական տիրապետութեան։ Մահմետական երկրներում երբէք չէ եղել հողային ստրկութիւն, այն մտքով, ինչպէս այդ կար Արաստանում, Ռուսաստանում ևլն։

Դ. Զանց ենք առնում ուրիշ մանր մունր սխալներն ու հնչ-տեղեկութիւնները ուղղել, ինչպէս օր. կաթուղիկոսական ընտրութեան, կանանց լուսկացութեան վերաբերեալ ևլն, որ իւրաքանչիւր ընթերցող կարող է ինքնին նկատել։

Թարգմանիչը.

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Վեհափառ Հայրապետն ազգիս բարեհաճեց ամսոյս 15-ին Բիւրակ սնի Հայրապետական ամարանոցից վերադառնալ ի Մայր Աթոռաւ նորին Վեհափառութիւնը ցանկանալով այցելել Օշական գիւղին և տեսնել Ս. Մեսրոպի նորակառոյց եկեղեցին և դամբարանը, առաւօտեան ժամը 9-ին Բիւրականից դուրս եկաւ և Նըղթամիր հայաքնակ գիւղից անցնելիս աղ և հաց ընդունելով և օրհնելով ժողովրդին՝ 11-ին ժամանեց Օշական։ Նորին Ստեփաննը այցելեց եկեղեցին աղօթելով Ս. Մեսրոպայ